

<https://doi.org/10.15407/rksu.36.005>

УДК 930.271

Мадаліна Дана, докторка габілітована, професорка грецької історії,
Університет Жан Мулен Ліон 3, Лабораторія вивчення джерел
та історії давніх цивілізацій (Ліон, Франція)

ORCID: 0000-0003-4712-6252

E-mail: madalina-claudia.dana@univ-lyon3.fr

Дан Дана, доктор габілітований, дослідник, Національний центр
наукових досліджень, Лабораторія вивчення джерел та історії
давніх цивілізацій (Ліон, Франція)

ORCID: 0000-0001-9462-7266

E-mail: dan.dana@mom.fr

Микола Ніколаєв, доктор історичних наук,
доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи,
Центральноукраїнський національний технічний
університет (Кропивницький, Україна)

ORCID: 0000-0003-3994-1150

E-mail: olbiopol@gmail.com

МАГІЧНЕ ГРАФІТІ З ОЛЬВІЇ З «ДАРЧИМ НАПИСОМ»

Мета роботи. Перша публікація та варіанти інтерпретації графіті на керамічному фрагменті з Ольвії Понтійської. **Методологія.** Типові методи допоміжних історичних дисциплін, зокрема палеографії, хронології, генеалогії, ономастики, просопографії. Також на ґрунті синхронізації епонімного каталогу Ольвії з'явилася можливість застосування в дослідженні спеціальних, утім цілком умотивованих, методів просопографічної інтерпретації, просопографічного датування та просопографічної реконструкції. **Наукова новизна.** До наукового обігу введено графіті з Ольвії, яке одночасно має ознаки дарчих написів та магічної епіграфіки. **Висновки.** Згідно з одним з варіантів інтерпретації, магічне графіті поєднує в собі як традиційні особливості побутових дарчих написів, так і магічну символіку. Зокрема,

Цитування: Дана М., Дана Д., Ніколаєв М. Магічне графіті з Ольвії з «дарчим написом». *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 5—19. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

6 лицьова сторона містить дарчий напис: «Дар Феофіла». Напис доповнюють, не виключено, магічне коло та магічний трикутник. На зворотній стороні — ім'я особи, що, як варіант, проклинається: «Евмен Евкратів, Евмен Евкратів». Повтори є ознакою магічної епіграфіки та застосування в іграх на симпосії. Відповідно, не виключається й інтерпретація графіті як пов'язаного з іграми на симпосії. Феофіл, імовірно, виконавець графіті, походить з невідомого роду; Евмен Евкратів має характерне ім'я роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів та характерний патронім роду Посидоніїв. Наявність повного імені, згідно із сучасною інтерпретацією, свідчить, імовірно, про присутність у громаді широковідомої омонімічної особи та, відповідно, про необхідність розрізняти омонімічних осіб. За нашою гіпотезою, Евмен Евкратів є рідним братом Посидонія Евкратова з роду Посидоніїв (близько 227—197 рр. до Р. Х.), члена колегії Семи з декрету *IOSPE I*² 76. Омонімічною особою є сучасник та відомий у суспільстві епонім Ольвії 201 р. до Р. Х., агораном та дедикант посвяти Деметрі в Неаполі Скіфському Евмен Сирісків (близько 216—186 рр. до Р. Х.) з роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів. Відповідно, просопографічне датування графіті — близько 225—195 рр. до Р. Х. Бездоганні, на перший погляд, просопографічні збіги, однак, не позбавляють нас необхідності зробити застереження щодо їхнього беззаперечного застосування, що притаманне графіті.

Ключові слова: Ольвія, графіті, дарчий напис, магічний напис, симпосій, просопографія, хронологія.

Актуальність теми дослідження. Для графіті — цих писемних джерел минулих часів — характерною є величезна кількість різноманітних зразків, кожен з яких зазвичай містить мінімальний обсяг історичної складової, що супроводжується залежною від контексту знахідки багатозначною інтерпретацією [1]. Відповідно гіпотези, що будуть викладені нижче, слід розглядати лише як можливі варіанти інтерпретації. Публікація та систематизація, зокрема, ольвійських графіті тривають багато десятиліть; їхня класифікація є усталеною [2]. Водночас іноді трапляються неординарні примірники, публікація яких дозволяє «розширити небокряй» у дослідженні цих пам'яток. Саме тому публікація нових цікавих графіті завжди є актуальною.

Аналіз досліджень і публікацій. У регіоні стародавнього Північного Причорномор'я найбільша кількість графіті надходить з Ольвії. На сьогодні опубліковані вже сотні зразків. Найзначніший внесок у їхнє вивчення зробили Е.Р. Штерн, І.І. Толстой [2; 4], а також сучасні дослідники — Г.С. Русяєва [1], В.П. Яйленко [2, 3] та інші. Вибірковий огляд свідчить, що в кількісному вимірі переважає колекція графіті-скорочень теофорних імен, зокрема А, ΑΡ, ΑΡΙ, ΘΕ, ΜΗ, ΔΗ та ін. В.П. Яйленко довів, що такі зразки є мітками імен володарів посуду, відповідно є побутовими та не мають відношення до сакральної та / або магічної сфери [2; 3]. Різновидом побутових графіті, що трапляються значно рідше, є дарчі написи. Графіті-дарчі написи зазвичай містять імена дарувальників та / або обдарованих осіб; написи, виконані в родовому або давальному відмінках, розміщуються на

відкритих частинах і здебільшого вирізняються акуратною, професійною різьбою літер [3, с. 30] (утім, це твердження не є незаперечним; існують також вотивні графіті тощо). Так, опубліковане В.Д. Блаватським графіті SEG 40:637,2 з дарчим написом на керамічному посуді, що походить з Пантикапею, виконане дуже старанно; невеликі, не позбавлені витонченості літери нанесені, вірогідно, жіночою рукою: «[Α]φροδίση ἔδωκεν — Афродісія дала (чи подарувала)» [5, с. 24]. Окремим різновидом графіті є магічні, зокрема виконані на керамічних носіях круглої форми та з розташуванням напису у вигляді спіралі, наприклад, таке, що датується другою половиною IV ст. до Р. Х.: «Καταδέω γλώσσας ἀντιδίκων καὶ μαρτύρων, Τηλεσικράτεος καὶ παίδων Τηλεσικράτεος, Ἀγρωνος, Ἰπλονίκῳ, Ἀρτεμίδωρῳ, Ἀχιλλοδώρου καὶ τοὺς ἄλλους τοὺς μετ' {αοτα} αὐτοῦ πάντας — Зв'язую язика супротивників по суду та свідків, Телесикрата та синів Телесикрата, (також) Агрона, Гіппоніка, Артемідора, Ахиллодора та інших, хто разом з ним» [4, с. 45—46, № 63 = IGDOlb 105 = DefOlb 18]. Сучасний стан досліджень та інтерпретації магічних графіті, виконаних на керамічних носіях круглої форми, оприлюднено О.В. Белоусовим (DefOlb). Зауважимо, що наявні магічні формули не передбачають у тексті згадки про ім'я особи-виконавця напису. Винятком є нещодавно опубліковане нами магічне заклиття на свинцевій пластині з Ольвії, яке, ймовірно, містить ім'я автора заклиття — Аполлонід [6; 7]. Не виключено, що згадка імені автора заклиття є властивістю магічної епіграфіки, притаманної Ольвії. Тим цікавішою стає пропонована нижче публікація графіті, що, на нашу обґрунтовану думку, поєднує в собі елементи магічної епіграфіки з побутовими дарчими написами.

Мета дослідження. Перша публікація та варіанти інтерпретації графіті (з приватної колекції) на керамічному фрагменті з Ольвії Понтійської.

Виклад основного матеріалу. На жаль, надважливий для подальшої інтерпретації графіті археологічний контекст його знахідки є недоступним. Відсутність археологічного контексту переважної кількості графіті, що зберігаються в музеях та приватних збірках, є характерною особливістю цього писемного джерела [2, с. 486; 3]. Утім, за нашим припущенням, оскільки графіті надійшло до приватної колекції одночасно з надгробками Аристернора Монімова та Артемідора Діонісермова [19, с. 293], не виключене його походження з хижацьких розкопувань ольвійського некрополя.

Палеографія. Графіті являє собою керамічний фрагмент круглої форми вторинного використання — піддон чорнолакового плоскодонного килика або іншого відкритого посуду. Діаметр піддона — 61 мм, висота — близько 12 мм. У нижній частині піддона збережено колір глини. Тьмянний чорний лак у верхній частині, подекуди з матовим відтінком, характерний для III—II ст. до Р. Х. Відповідно, хронологічний діапазон — орієнтовно 300—100 рр. до Р. Х. — слід розглядати як попереднє палеографічне датування досліджуваного напису.

Іл. 1. Зовнішній вигляд писемної пам'ятки

Написи видряпані по обидва боки керамічного піддона, тобто досліджуване писемне джерело є *опістографом* (іл. 1). Визначення лицьової (*recto*) та зворотної (*verso*) сторін графіті можливе на основі дослідження його тексту (див. нижче). Наявність подряпин епіграфічного поля опістографа ускладнює прочитання окремих літер. До того ж, літери виконані вкрай неохайно та нестабільно. За нашою гіпотезою, виконавець графіті, по-перше, дуже поспішав, по-друге, керамічний піддон не спирався на тверду поверхню, а утримувався в руці виконавця¹. Так, на обох сторонах опістографа п'ять разів зустрічається літера *епсилон*; є зразки, які мають рівні похилі гasti (на зразок архаїчних) та / або рівні горизонтальні гasti. У двох зразках цієї літери фіксується подовжена горішня гаста та коротка середня гаста, що є характерним для періоду не раніше середини IV ст. до Р. Х.; інші літери характеризуються такими палеографічними особливостями: *тхета* овальної форми з крапкою всередині (*terminus ante quem* — початок II ст. до Р. Х. [8, с. 66—70]; *альфа* з горизонталлю (така форма цієї літери характерна для V—II ст. до Р. Х.); на особливу увагу заслуговує *омікрон* овальної форми, який побудовано шляхом грубого поєднання двох півкіл — $\cup$; наявне прослизання стилоса; *сигма* чотиричасна з розгорнутими зовнішніми гастами. Особливістю напису є те, що в епіграфічному полі *verso* фіксується перекреслення чотиричасної *сигми* в місяцеподібну — Σ . У магічній епіграфіці Ольвії відомі написи з перекресленням буцімто місяцеподібної *сигми* в чотиричасну. Так, С.С. Дложевським опубліковано напис на свинцевій пластині (IGDolb 104 = DefOlb 5), в якому перекреслення місяцеподібної *сигми* дослідником пояснюється як бажання написати

¹ З іншого боку, ми не можемо стверджувати, що обидві сторони графіті видряпані однією особою.

по-старому, «по-батьківськи» [9]². На жаль, якість фото і *editio princeps* та IGDOLb 104 = DefOlb 5 не дозволяють вирішити питання, чи то чотиричасна сигма перекреслена в місяцеподібну, чи навпаки. Літера *mi* виконана з широко розставленими зовнішніми гастами, внутрішні гасты — короткі, що є характерним для V—III ст. до Р. Х. *Hi* має традиційну для класичної та елліністичної епохи скорочену праву вертикаль; *kapta* — з короткими вусиками. Літера *phi* утримує довгу вертикальну гасту. Літери *iota*, *eta*, *лямбда*, *інсилон* та *rho* не мають особливостей. *Омега* виконана спрощеною, у вигляді двох похилих гаст, що перехрещені в горішній частині — . Багато прикладів такого зображення *omegi* надає магічна епіграфіка Ольвії [10], власне палеографічні таблиці DefOlb. Відзначимо наявність нібито *лігатури*, що складається з літер *rho* та *енсилон*, але належить до двох різних слів — . На нашу думку, ця лігатура має випадковий характер; визначальну роль у її появі відіграла неохайність виконання напису. В окремих словах усі літери мають приблизно однаковий розмір, хоча *txeta* й *омікрон* дещо меншого розміру; це свідчить про те, що *terminus post quem* напису 350-х років до Р. Х. За палеографією *альфи* з горизонтальною гастою та наявністю крапки у *txemi* орієнтовно *terminus ante quem* — це межа III—II ст. до Р. Х. [1; 2; 3; 11].

Recto. Поверхня лаку має багато пошкоджень у вигляді тонких ліній випадкової орієнтації. Ми вважаємо, що такі пошкодження виникли внаслідок багаторічного використання посуду. Нанесенню написів на *recto* передують подряпування по поверхні лаку геометричної фігури, яка нагадує коло (діаметр орієнтовно 35 мм), що займає більшу частину епіграфічного поля. Ця геометрична фігура гіпотетично інтерпретується нами як магічне коло. У внутрішній частині кола, зокрема вздовж його периметра, нанесено декілька великих літер. У середній частині епіграфічного поля також присутні дві літери. Висота літер — 10—15 мм. Так, строго в центрі поля видряпано літеру *дельта*, яку ми водночас, втім гіпотетично, вважаємо й магічним трикутником. Згідно з усталеними уявленнями, магічний круг та магічний трикутник є своєрідними підсилювачами магічного закляття. У середині кола, вздовж його периметра, нанесені літери ΘΕΥΦΙΛΟΥ; у центрі кола — ΔΩ³. ΘΕΥΦΙΛΟΥ є родовим відмінком імені Θεούφιλος. Напис у центрі епіграфічного поля, з урахуванням родового відмінку імені Феофіла, ймовірно є скороченням слова ΔΩ[PON] — подарунок. Отже, напис на лицьовому боці графіті може бути інтерпретований як характерний дарчий напис на посуді: «Θευφίλου δῶ(ρον) — дар Феофіла». Втім, особливості цього дарчого напису — це, по-перше, надзвичайна неохайність виконання, що, як ми

² Наявність двох форм сигми вказує на хронологічний період графічних коливань і переходу від класичної сигми до місяцеподібної.

³ Унаслідок неохайного виконання графіті горизонтальна гаста фінальної літери Υ у слові ΘΕΥΦΙΛΟΥ стикається з правою гастою літери Ω у, ймовірно, скороченому слові ΔΩ(PON?), що призводить до появи фіктивної літери *ni*.

Ил. 2. Факсиміле досліджуваного напису (*recto*)

вже зазначали, не є характерним для таких написів; по-друге, наявність, мабуть, магічного кола; по-третє, розташування літери *дельта*, яку ми, як показано вище, вважаємо одночасно й магічним трикутником. Отож виняткова недбалість виконання графіті узгоджується з певним композиційним оформленням, що свідчить, як варіант, про магічний характер пам'ятки всупереч тексту дарчого напису; це, відповідно, дає підстави для висунення альтернативної гіпотези про застосування графіті в іграх симпоію.

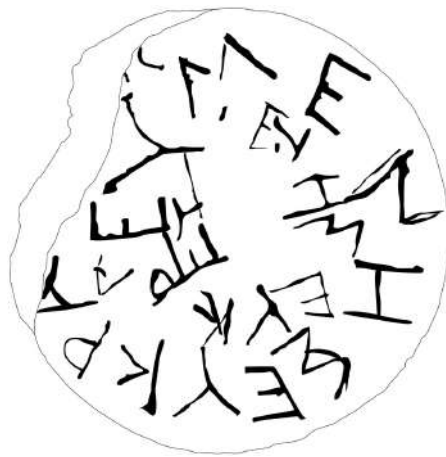
Мовною особливістю *recto* є наявність *контракції* $\epsilon\omicron > \epsilon\upsilon$ в імені $\Theta\epsilon\upsilon\phi\acute{\iota}\lambda\omicron\varsigma$. Це явище відоме в написах з Ольвії, зокрема у складно датованому магічному написі *IGDOLb* 110 = *DefOlb* 12 в іменах $\aleph\epsilon\upsilon\tau\omicron\lambda\iota\varsigma$ та $\aleph\epsilon\upsilon\mu\acute{\eta}\nu\iota\omicron\varsigma$. Також неопубліковане графіті IV—III ст. до Р. Х. з округи Ольвії містить ім'я власника посуду в родовому відмінку — $\Theta\epsilon\upsilon\gamma\acute{\epsilon}\nu\epsilon\omicron\varsigma$. Додамо ще й ім'я $\Theta\epsilon\upsilon\kappa\lambda\acute{\eta}\varsigma$ з оприлюдненого нами нещодавно магічного напису на свинцевій пластині, датованого останньою третиною IV ст. до Р. Х. [6; 7]. Цю саму історичну особу згадано в монетній легенді $\Theta\epsilon\upsilon$, присутній на так званій «обольній серії» гр. II 340-х років до Р. Х. Ім'я цієї особи, але без *контракції*, також згадано у стінобудівному лапідарному написі *SEG* 32: 795 = *IGDOLb* 13 орієнтовно 330 р. до Р. Х. У всіх випадках ідеться про монетного магістрата, стінобудівника та епоніма 343 р. до Р. Х. на ім'я $\Theta\epsilon\omicron\kappa\lambda\acute{\eta}\varsigma$ Ἀριστωναῖος з роду Аристократидів [12].

Verso містить групу літер великого розміру, що видряпані вздовж периметра піддона; висота літер — 10—12 мм. У середині епіграфічного поля розміщена група літер дещо меншого розміру (8—6 мм). Форма побудови тексту нагадує геометричну фігуру — незамкнуте коло. Починається напис біля середини епіграфічного поля зі слова $\epsilon\upsilon\mu\epsilon\mu\eta\eta\varsigma$, останні два склади якого нанесено вздовж периметра кола, що займає приблизно половину довжини кола. Виконавець графіті (за нашою гіпотезою, — Феофіл, але не виключено, що й якась інша особа) продовжив напис уздовж периметра епіграфічного поля, залишивши слово $\epsilon\upsilon\kappa\rho\alpha[\tau\omicron]\upsilon\varsigma$. Отже, великими літерами графіті містить повне ім'я особи: $\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$ $\epsilon\upsilon\kappa\rho\acute{\alpha}[\tau\omicron]\upsilon[\varsigma]$ — Евмен Евкратів. Також, як зазначалося вище, виконавець графіті змінив фінальну чотиричасну *сигму* на місяцеподібну в імені $\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$. Далі значно меншими літерами виконавець графіті, починаючи майже з центру круга, видряпав ще раз — $\epsilon\upsilon\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\varsigma$ $\epsilon\upsilon\kappa\rho\acute{\alpha}(\tau\omicron\upsilon\varsigma)$ — Евмен Евкратів.

Таким чином, закляття, що публікується, ймовірно, містить низку традиційних магічних символів (магічне коло, магічний трикутник, повтор імені особи). Фактично, ці символи, згідно зі сталими уявленнями про тлумачення магічних написів, є своєрідними підсилювачами магічного впливу. Втім, інтерпретація досліджуваного напису як магічного все ж таки залишається лише одним з варіантів, не виключене також застосування графіті в іграх на симпосії.

Ономастика та просопографія. Передусім розглянемо деякі теоретичні положення щодо співвідношення

ономастики та просопографії в дослідженні написів, отриманих останніми роками⁴. Сучасні основи ольвійської просопографії пізньокласичної-елліністичної Ольвії спираються на синхронізований епонімний каталог IOSPE I² 201, лапідарну епіграфіку, нумізматичну епіграфіку та штампи агораномів (клейма мірних посудин та гир). Є очевидним, що вказані пам'ятки містять просопографічну інформацію виключно про вищу еліту. Але, на відміну від розглянутих вище епіграфічних пам'яток, особливістю магічної епіграфіки та графіті є присутність у переліках осіб як з вищої еліти, так і з другорядних родин. Водночас сучасний стан ольвійської просопографії характеризується наявністю відносно повної інформації тільки щодо сімох елітних родин та фрагментарною інформацією про другорядні родини. Відповідно, просопографічна інтерпретація нашого графіті обмежена тільки вищою елітою Ольвії. До того ж, згідно із запропонованою раніше класифікацією [15], просопографічна інтерпретація магічних написів, що містять незначну кількість імен, позбавлених патронімів, є ризикованою⁵. На особливу увагу в магічній епіграфіці заслуговують дослідження переліків імен осіб, до яких в окремих випадках вказуються патроніми, наприклад [16]. Згідно з побудованою моделлю, такі випадки мали на меті

Ил. 3. Факсиміле досліджуваного напису (verso)

⁴ Див. яскравий приклад співвідношення ономастичних та просопографічних досліджень [17, с. 24. прим. 34]. Зокрема, доведено: ім'я Прωτογένης, що трапляється в різноманітних написах догетської Ольвії майже чотирнадцять разів, стосується лише трьох (sic) реальних однойменних історичних осіб (згідно зі сталою традицією успадкування родових імен) — вихідців з елітного роду Протогенів.

⁵ З іншого боку, ми вже неодноразово наводили приклади того, що ольвіополіти розрізняли омонімічних осіб, зокрема в магічній епіграфіці, за допомогою патронімів [17, с. 251 прим. 368].

12 розрізнення сучасників — омонімічних осіб [15]⁶. Тобто в наших подальших просопографічних інтерпретаціях рукопису переважатиме гіпотетична складова — на відміну від реальних історичних фактів, викладених, наприклад, під час інтерпретації магічного закляття: «Ἀριστόξενος Κλειδομάχου, Ἀθήναιος Πολυξένου, Κλειτόμαχος Πολυξένου, Σωσίπατρος Πολυξένου, Ἀριστοκράτης Δαμάσου κα[ι] ὅσοι Ἀριστοξένου συνηγορ(ο)ῦσι — Аристоксен Клейдомахів, Афеней Поликсенів, Клейтомах Поликсенів, Сосипатр Поликсенів, Аристократ Дамасів та всі, хто Аристоксена захищає» [15].

Отже, досліджувана писемна пам'ятка містить згадку щодо двох осіб: Феофіла (Θεόφιλος) та Евмена Евкратова (Εὐμένης Εὐκράτους); ономастичний аналіз застосований лише щодо імені Θεόφιλος. До особи на ім'я Εὐμένης Εὐκράτους можливе застосування просопографічної інтерпретації.

Θεόφιλος. Це двокомпонентне теофорне ім'я є поширеним в античному світі; в Північному Причорномор'ї (LGPN IV 167) у формі Θεόφιλος воно зафіксоване переважно в містах Боспорського царства (CIRB 36, 92, 99 тощо) та в Херсонесі перших століть після Р. Х. (IOSPE I² 436, 581, 582). В Ольвії ім'я Θεόφιλος відоме з двох лапідарних пам'яток перших століть після Р. Х. — посвяти IOSPE I² 86 Аполлону Простату (Θεόφιλος Θεοφίλου) та фрагментованої посвяти IOSPE I² 151 ([Θεό]φιλος [τοῦ δεῖνος]). Родова приналежність осіб з ім'ям та/або патронімом Θεόφιλος не відома. Відповідно, це звичайне ім'я, яке може носити представник першої-ліпшої родини; відсутня будь-яка реальна просопографічна інформація щодо цієї особи.

Εὐμένης. У регіоні Північного Причорномор'я ім'я Εὐμένης зустрічається тільки в Ольвії⁷. Усі відомі ольвійські написи зі згадкою імені Εὐμένης належать до вузького кола осіб з гілки Леопрепидів елітного роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів. Згідно з традицією успадкування родових імен, ці особи знаходилися в родинних стосунках (дід—онук—праправнук) [18; 19]. Гілка Леопрепидів із чотирьох (або п'яти) осіб була виявлена V. Stolba [18] шляхом аутопсії посвяти IOlb 71 жерців Евресибія: «Ἀρρενείδης Δ[...], Εὐμένης Λεω[πρέπεος?], Εὐρησίβιος Ε[ὐμένεος?], Λεωπρέπης Εὐμ[ένεος], Συρίσκος Ε[ὐμένεος?] — Арренеїд Л[...], Евмен Лео[препів], Евресибій Е[вменів], Леопреп Евм[енів], Сіріск Е[вменів]» та в подальшому підтверджена й доповнена [19, с. 165—168]. Імовірно, родоначальником гілки Леопрепидів є Εὐμένης (I) Συρίσκου (як варіант, згадуваний у фрагментованій

⁶ Безумовно, це є лише однією з просопографічних моделей. Так, досі ще не дістали переконливої інтерпретації випадки вказування повних імен для всіх осіб, згадуваних у магічному переліку [15] або [9; DefOlb 5]: Φορμίων Ζηνοδότῳ, Μητρόδωρος Δημητρίῳ, Εὐσθένης Πρωτογένεως, Εὐδωρος Πρωτογένεως, Γοργίας Ἡροκράτεως, Ἀρτεμίδωρος Διονυσίῳ, Ἀρτεμίδωρος Δεινομένεως, ΠΙΝΑΚ ? Καφάκῃς.

⁷ Ми уточнюємо інформацію з LGPN IV 133 про дедиканта посвяти Деметрі з Неаполя Скіфського на ім'я Εὐμένης; це також ольвіополіт — епонім 201 р. до Р. Х. та агораном Ольвії, Εὐμένης Συρίσκου, сподвижник відомого Посидея Посидеїва [8; 20].

посвяті *IOSPE I² 172*), рідний брат «легендарного» тираноборця на ім'я *Εὐρησίβιος Συρίσκου*. Відповідно, онуком родоначальника є *Εὐμένης* (II) *Λεω[πρέπεος?]*, як гіпотеза, згадуваний у посвяті *IOLb 71* та одночасно — в магічному написі *SEG 50:702,IV*: «*Διονύσιος, Ἀριστομένης, Κρίτων, [Κ]όνων, Ἐκατέων, Εὐμένης, Νυγῆμων(?), Φίλιστος, Ἀριστομένης, Ἐλικράτης, Ἡρόδοτος* — Аристомен, Критон, Конон, Евмен, Гегемон, Філіст, Аристомен, Епикрат, Геродот». Гіпотеза щодо ототожнення особи на ім'я *Εὐμένης* з магічного напису *SEG 50:702,IV* з одним з дедикантів посвяти *IOLb 71* також запропонована V. Stolba [18] та в подальшому дістала підтвердження [19, с. 165—168].

Далі, звертаючись до монетної справи Ольвії другої половини III ст. до Р. Х., знаходимо монетний випуск орієнтовно 250—230-х років до Р. Х. з легендами *ΠΡΩ*, *ΘΕΟΠΡ*, *ΘΕΟΠΡΚΛ*, *ΔΙΟΣ*, *ΔΙΟΣΚΟΥ*, *ΕΥΜ* тощо, опублікований, зокрема, В.В. Нечитайлом [21, № 396—414], також й іншими дослідниками. У цьому випуску ми сфокусували свою увагу на монеті з легендою *ΕΥΜ*. Згідно з напрацюваннями видатного українського дослідника П.О. Каришковського [17, с. 24], ми розкриваємо це монетне скорочення ім'ям, відомим в Ольвії — *Εὐμένης* та достатньо впевнено ототожнюємо його з особою на ім'я *Εὐμένης* (III) *τοῦ δεῖνος* — онуком Евмена (II) Леопрепова з посвяти *IOLb 71* та магічного напису *SEG 50:702,IV*. Підставу для цієї гіпотези становить, по-перше, те, що монетні магістрати є вихідцями лише з вищої еліти полісу, по-друге, в Ольвії не зафіксовані інші імена на *ΕΥΜ*, окрім Евмена з гілки Леопрепидів, по-третє, датування монети *ΕΥΜ* відповідає закону генеалогії про тридцятирічний період активності особи, по-четверте, це ім'я відповідає традиції чергування родових імен (від діда до онука). Завершує фрагмент родовідної гілки Леопрепидів, представлений, зокрема, в епонімному каталозі, такий собі *Εὐμένης* (IV) *Συρίσκου*, епонім 201 р. до Р. Х. Ця історична особа згадана також в агораномному клеймі «*Ἀρίστων \ Εὐμένεος \ Ποσίδεος* — Аристон, Евмен, Посидей» та в посвяті Деметрі з Неаполя Скіфського «*[Δ]ήμητρι Εὐμέυ[ης]* — Евмен (присвятив) Деметрі» [8; 17, с. 190; 20] (репрезентативний фрагмент гілки Леопрепидів наведено в монографії [19, с. 268—269]). Маємо підстави вважати, що *Εὐμένης* (IV) *Συρίσκου* разом з Посидеем Діонісієвим заснував Неаполь Скіфський у ранньому II ст. до Р. Х. [20].

З урахуванням наявності патроніма Евмена — *Εὐκρά[το]υς* — є очевидною необхідність надати просопографічну інтерпретацію й цьому патроніму.

Εὐκράτης. Доволі поширене в античному світі ім'я *Εὐκράτης* тільки зрідка зустрічається в Ольвії. Так, є відомою лише посвята *IOSPE I² 266* перших століть після Р. Х. з фрагментом *Εὐκ[ράτης?]*. Але в ольвійській догетській просопографії наявна лише одна історична особа, яка є носієм патроніма *Εὐκράτους*. Це член колегії Семи (декрет *IOSPE I² 76* про тарифи на жертвоприношення останнього десятиріччя III ст. до Р. Х.) *Ποσειδώνιος*

Εὐκράτους. Він є вихідцем з однієї із семи елітних родин Ольвії — Посидоніїв; ця історична особа раніше вже була об'єктом наших просопографічних (хронологічних) досліджень; згідно з генеалогічними розрахунками цього роду, Ποσειδώνιος Εὐκράτους був активним орієнтовно у 227—197 рр. до Р. Х. [19, с. 223—230].

Отже, за одним з варіантів інтерпретації графіті згадується особа на ім'я Евмен; згідно з побудованою системою просопографії, це ім'я належить до характерних імен гілки Леопрепидів роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів [19, с. 277]; з іншого боку, патронім Евкратів є характерним для роду Посидоніїв [19, с. 277]. Відповідно, з'являється можливість застосувати до особи Евмена Евкратова просопографічну гіпотезу на рівні елітних родин Ольвії (ще раз зауважимо, що існуюча система ольвійської просопографії на даний час застосовується лише щодо елітних родин). Таким чином, як варіант, ми ототожнюємо цю особу як рідного брата відомої історичної особи, члена колегії Семи з декрету *IOSPE I² 76* на ім'я Ποσειδώνιος Εὐκράτους — Посидоній Евкратів. Наявність патроніма пов'язана з необхідністю розрізняти особу Евмена Евкратова та широковідомої омонімічної особи — агоранома, епоніма Ольвії 201 р. до Р. Х. та дедиканта посвяти Деметрі в Неаполі Скіфському Евмена Сіріскова з гілки Леопрепидів роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів. Згідно з попередніми просопографічними дослідженнями, активність Посидонія Евкратова охоплює орієнтовно 227—197 рр. до Р. Х. [19, с. 223—230], Евмена Сіріскова — орієнтовно 216—186 рр. до Р. Х. У такому разі просопографічне датування нашого графіті — остання чверть III ст. до Р. Х. Бездоганні, на перший погляд, просопографічні збіги, однак, не позбавляють нас необхідності зробити застереження щодо їхнього беззаперечного застосування, адже просопографія Ольвії знаходиться лише на початковому етапі свого розвитку. Втім, вважаємо за необхідне додати ще один варіант інтерпретації досліджуваного писемного джерела як належного до ігор на симпосії.

Наукова новизна. До наукового обігу введено писемну пам'ятку — графіті з Ольвії, яка, за одним з варіантів інтерпретації, поєднує в собі ознаки дарчих написів з магічною символікою. Також не виключене застосування графіті у звичайних іграх на симпосії.

Висновки. Згідно з одним із пропонуванних варіантів інтерпретації, вкрай неохайно виконане магічне графіті з Ольвії на керамічному піддоні вторинного використання поєднує в собі як традиційні особливості побутових дарчих написів на керамічному посуді, так і магічну символіку. Зокрема, *recto* містить традиційний дарчий напис: «Θευφίλου δῶ(ρον?) — дар Феофіла»; при цьому недбале виконання напису не є характерним для дарчих написів. Зазначимо, що це лише другий випадок згадки імені особи, яка проклинає. Ми пропонуємо обережну та, ймовірно, «тимчасову» гіпотезу про те, що згадка імені автора закляття іноді притаманна тільки Ольвії. Ба

більше, дарчий напис обмежений, імовірно, магічним колом, а центр епіграфічного поля містить, мабуть, магічний трикутник, що одночасно виконує й функцію літери *дельта* (це лише одна з можливих інтерпретацій). На зворотному боці магічного графіті надряпане продубльоване повне ім'я особи, яка, ймовірно, проклинається: «Εὐμένης Εὐκρά[το]υς, Εὐμένης Εὐκρά(τους) — Евмен Евкратів, Евмен Евкратів». Наявність повтору — стереотипний спосіб побудови як магічного тексту, так й ігор [2, с. 481, прим. 3]. Тому ми пропонуємо ще один варіант інтерпретації, який не виключає й можливості використання цього графіті у симпосії. За якістю тьмяного чорного лаку, подекуди з матовим відтінком у верхній частині графіті, датування носія атрибутується орієнтовно від 300 до 100 рр. до Р. Х. За палеографією (місяцеподібна *сигма* (перехідний період), *тхета* з крапкою, *альфа* з горизонтальною гастою тощо) напис датується *terminus post quem* 350 рр. до Р. Х., *terminus ante quem* 200 р. до Р. Х. Просопографічна інтерпретація особи на ім'я Θεύφιλος не видається можливою. Εὐμένης Εὐκράτους, згідно із сучасним рівнем ольвійської просопографії, містить характерне ім'я гілки Леопрепидів елітного роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів, а патронім — елітного роду Посидоніїв (переліки характерних імен ольвійських родів та фрагменти їхніх родових стем див. [19, с. 267—279]). Отже, як варіант, ми визначаємо цю особу як рідного брата відомої історичної особи, члена колегії Семи з декрету IOSPE I² 76 на ім'я Ποσειδώνιος Εὐκράτους. Наявність патроніма пов'язана з необхідністю розрізняти особу Евмена Евкратова із широко відомою омонімічною особою — агораномом, епонімом Ольвії 201 р. до Р. Х. та дедикантом посвяти Деметрі в Неаполі Скіфському Евменом Сірісковим з роду Евресибіадів-Леократидів-Леопрепидів. Згідно з попередніми просопографічними дослідженнями, активність Посидонія Евкратова охоплює орієнтовно 227—197 рр. до Р. Х. [19, с. 223—230], а активність Евмена Сіріскова — орієнтовно 216—186 рр. до Р. Х. У такому разі просопографічне датування нашого графіті — остання чверть III ст. до Р. Х. Втім, ми залишаємо можливість й інших варіантів інтерпретації, що притаманно графіті як писемному джерелу загалом.

Перелік скорочень

- DefOlb* — Belousov A.V. Defixiones Olbiae Ponticae (*DefOlb*), Leuven: Peeters, 2021 (Colloquia antiqua 30). 162 p.
- CIRB* — Corpus Inscriptionum Regni Bosporani. 1965.
- IGDOlb* — Dubois L. 1996. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. Geneva.
- Iolb* — Надписи Ольвии. 1968.
- IOSPE I²* — Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916.
- LGN IV* — Fraser P.M. et alii 2005. Lexicon of Greek Personal Names. IV. Macedonia, Thrace, Northern Regions of the Black Sea. Oxford.
- SEG* — Supplementum Epigraphicum Graecum. Leiden — Boston.

16 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Русяева А.С. Граффити Ольвии Понтийской. Симферополь, 2010. 288 с.
2. Яйленко В.П. Историография и методика работы с древнегреческими граффити // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Причерноморья. Археология, история, нумизматика, сфрагистика и эпиграфика, 2018. № 10. С. 479—515. <http://doi.org/10.24411/2219-8857-2018-00021>
3. Яйленко В.П. Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. : по данным эпиграфических источников / отв. ред. Т.В. Блаватская ; АН СССР. Ин-т всеобщ. истории. Москва : Наука, 1982. 312 с.
4. Толстой И.И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. Москва ; Ленинград, 1953. 155 с.
5. Блаватский В.Д. Граффити Афродисии // Античная археология и история / отв. ред. М.М. Кобылина. Москва : Наука, 1985. С. 24—25.
6. Николаев Н., Цыганенко Л. Судебное магическое заклятие из Ольвии с «подписью автора» // Revista Arheologică. Chişinău. 2022. № 18 (2). С. 47—54. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7543734>
7. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Trois textes sur plomb d'Olbia du Pont : nouvelles formules de malédiction, recoupements prosopographiques et aspects économiques // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2024. No. 229. Pp. 97—105.
8. Николаев Н.И. Неаполь Скифский в свете ольвийской просопографии // Stratum plus, 2019. № 6. С. 63—82.
9. Дложевський С.С. Епіграфічні дрібниці: (3 нових матеріалів Північного побережжя Чорного моря) // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії наук. Одеса, 1930. Ч. 4/5. С. 49—57.
10. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Raretés onomastiques et recoupements prosopographiques. Réédition d'une défexion opistographe d'Olbia du Pont // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, 2022. No. 223, Pp. 83—92.
11. Николаев М. Монетні легенди як дзеркало ольвійської палеографії // The Ukrainian Numismatic Annual. 2023. № 7. С. 25—39.
12. Николаев Н.И. Новый взгляд на денежную реформу Ольвии второй половины IV в. до Р. X. // Stratum plus. 2023. № 6. С. 161—172.
13. Belousov A., Dana M., Nikolaev N. Deux nouvelles *defixionum tabellae* du territoire d'Olbia du Pont // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2016. No. 197. Pp. 167—177.
14. Николаев Н.И. Интерпретация магической надписи *DefOlb* 24 с закодированным текстом // Stratum plus. 2022. № 6. С. 269—276.
15. Николаєв М.І., Циганенко Л.Ф. Новий напис на свинцевій пластині з Ольвії як історичне джерело // Рукописна та книжкова спадщина України. 2023. Вип. 30. С. 181—199.
16. Dana D., Dana M. Graffites grecs sur un groupe statuaire en plomb et defixio sur plomb (Olbia du Pont) : réédition et commentaires onomastiques // Вестник древней истории. 2021. № 81 (3). С. 713—724.
17. Николаєв М.І. Хронологія Північного Причорномор'я IV—I ст. до Р. X. Вибрані праці. Ізмаїл, 2022. 288 с.
18. Stolba V. A Prosopographical Note on *IOlbia* 71 (Dubois *IGDOLb* 11) // Mnemosyne. 2013. No. 66 (2). Pp. 293—302. <https://doi.org/10.1163/156852512X621402>
19. Николаев Н.И. Просопография Ольвии Понтийской V в. до н. э. — I в. н. э. Киев, 2014. 316 с.

20. Николаев Н.И. Об основании Неаполя Скифского // *Stratum plus*. 2020. № 6. С. 213—227.
21. Нечитайло В.В. Каталог античных монет Ольвии. VI в. до н. э. — III в. н. э. : каталог. Киев, 2000. 91 с.

Отримано 6 березня 2024 р.

REFERENCES

1. Rusiaeva A.S. Graffiti Olvii Pontiiskoi [Graffiti of Olbia Pontic]. Simferopol, 2010. 288 p. [In Russian].
2. Yailenko V.P. Istoriografiia i metodika raboty s drevnegrecheskimi graffiti [Historiography and Methods of Study of Ancient Greek Graffiti]. *Materialy po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Prichernomoria. Arkheologiya, istoriya, numizmatika, sfragistika i epigrafika* [Materials on archaeology and history of the ancient and medieval Black Sea region. Archaeology, history, numismatics, sphragistics and epigraphy]. 2018. No. 10, pp. 479—515. <http://doi.org/10.24411/2219-8857-2018-00021> [In Russian].
3. Yailenko V.P. Grecheskaia kolonizatsiia VII—III vv. do n. e. : po dannym epigraficheskikh istochnikov [Greek colonisation in the 7th—3rd centuries BC: according to epigraphic sources] / T.V. Blavatsky (Ed.). Moscow, 1982. 312 p. [In Russian].
4. Tolstoi I.I. Grecheskie graffiti drevnikh gorodov Severnogo Prichernomoria [Greek graffiti of ancient cities of the Northern Black Sea coast.]. Moscow ; Leningrad, 1953. 155 p. [In Russian].
5. Blavatsky V.D. Graffito Afrosidis [Graffito of Afrosidia] // *Antichnaia arkheologiya i istoriya* [Ancient archaeology and history] / M.M. Kobylina (Ed.). Moscow, 1985. Pp. 24—25. [In Russian].
6. Nikolaev N., Tsyganenko L. Sudebnoe magicheskoe zakliatie iz Olvii s “podpisiu avtora” [The Magical spell from Olbia with “author's signature”]. *Revista arheologică. Chişinău*, 2022. No. XVIII (2), pp. 47—54. <http://doi.org/10.5281/zenodo.7543734> [In Russian].
7. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Trois textes sur plomb d'Olbia du Pont : nouvelles formules de malédiction, recoupements prosopographiques et aspects économiques. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2024. No. 229, pp. 97—105.
8. Nikolaev N.I. Neapol Skifsii v svete olviiskoi prosopografii [Neapolis Scythica in the Light of Olbian Prosopography]. *Stratum plus*. 2019. No. 6, pp. 63—82. [In Russian].
9. Dlozhevskiy S.S. Epigrafichni dribnytsi: (Z novykh materialiv Pivnichnoho poberezhzhia Chornoho moria) [Epigraphic Trivia: (From New Materials of the Northern Black Sea Coast)]. *Visnyk Odeskoi komisii kraieznavstva pry Vseukrainskii Akademii nauk* [Bulletin of the Odesa Commission of Local Lore at the Ukrainian Academy of Sciences]. 1930. Ch. 4/5, pp. 49—57. [In Ukrainian].
10. Dana M., Dana D., Nikolaev M. Raretés onomastiques et recoupements prosopographiques. Réédition d'une défexion opistographe d'Olbia du Pont. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2022. No. 223, pp. 83—92.
11. Nikolaiev M. Monetni lehendy yak dzerkalo olviiskoi paleohrafi [The Coin Legends as a Mirror of Olbian Paleography]. *Ukrainian Numismatic Annual*. 2023. No. 7, pp. 25—39. <https://doi.org/10.31470/2616-6275-2023-7-25-39> [In Ukrainian].
12. Nikolaiev N.I. Novy vzgliad na denezhnyu reform Olvii vtoroi poloviny IV v. do R. Kh. [New look at monetary reform of Olbia of second half of 4th century BC]. *Stratum plus*. 2023. No. 6. Pp. 161—172. [In Russian].

13. Belousov A., Dana M., Nikolaev N. Deux nouvelles defixionum tabellae du territoire d'Olbia du Pont. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2016. No. 197, pp. 167—177.
14. Nikolaev N. Interpretatsiia magicheskoi nadpisi DefOlб 24 s zakodirovannym tekstom [The interpretation of the magical inscription DefOlб 24 with the encoded text]. *Stratum plus*. 2022. No. 6, pp. 269—276. <https://doi.org/10.55086/sp226269276> [In Russian].
15. Nikolaiev M.I., Tsyhanenko L.F. Novyi napys na svyntsevii plastyni z Olvii yak istorychne dzherelo [New inscription on lead plate from Olbia as historical source]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy* [Manuscript and Book Heritage of Ukraine]. 2023. No. 30, pp. 181—199. <https://doi.org/10.15407/rksu.30.181> [In Ukrainian].
16. Dana D., Dana M. Graffites grecs sur un groupe statuaire en plomb et defixio sur plomb (Olbia du Pont) : réédition et commentaires onomastiques. *Vestnik drevnei istorii* [Journal of ancient history]. 2021. No. 81 (3), pp. 713—724. <https://doi.org/10.31857/S032103910013862-1>
17. Nikolaiev M.I. Khronolohiia Pivnichnoho Prychornomoria IV—I st. do R. Kh. Vybrani pratsi [Chronology of the Northern Black Sea Region in the 4th—1st centuries BC. Selected Works]. Izmail, 2022. 288 p. [In Ukrainian].
18. Stolba V. A Prosopographical Note on IOlbia 71 (Dubois IGDolb 11). *Mnemosyne*. 2013. No. 66, iss. 2, pp. 293—302. <https://doi.org/10.1163/156852512X621402>
19. Nikolaev N.I. Prosopografia Olvii Pontiiskoi V v. do n. e. — I v. n. e. [Prosopography of Olbia Pontica V cent. BC — I cent. AD]. Kyiv, 2014. 316 p. [In Russian].
20. Nikolaev N.I. Ob osnovanii Neapolia Skifskogo [About the foundation of Scythian Neapolis]. *Stratum plus*. 2020. No. 6, pp. 213—227. [In Russian].
21. Nechitailo V.V. Katalog antichnykh monet Olvii. VI v. do n.e. — III v. n.e. [Catalogue of ancient coins of Olbia. VI century BC — III century AD]. Catalogue. Kyiv, 2000. 91 p. [In Russian].

Received on March 6, 2024

Madalina Dana

Jean Moulin Lyon 3 University,

The History and Sources of Ancient Worlds Laboratory (Lyon, France)

ORCID: 0000-0003-4712-6252

E-mail: madalina-claudia.dana@univ-lyon3.fr

Dan Dana

French National Centre for Scientific Research.

The History and Sources of Ancient Worlds Laboratory (Lyon, France)

ORCID: 0000-0001-9462-7266

E-mail: dan.dana@mom.fr

Mykola Nikolaev

Central Ukrainian National Technical University (Kropyvnytskyi, Ukraine)

ORCID: 0000-0003-3994-1150

E-mail: olbiopol@gmail.com

MAGICAL GRAFFITO FROM OLBIA WITH “GIFT INSCRIPTION”

The goal of the research. Initial research and variants of the interpretation of the graffito on a ceramic fragment from Olbia Pontica. **Methodology.** Methods of auxiliary historical discip-

lines, in particular, palaeography, chronology, genealogy, onomastics, prosopography, also, prosopographic interpretation, prosopographic dating, and prosopographic reconstruction. **Scientific novelty.** A graffito from Olbia is introduced into scientific circulation, which simultaneously holds signs of gift inscriptions and magical epigraphy. **Conclusions.** According to one of the variants of interpretation, this magical graffito combines both traditional features of household gift inscriptions and magical symbolism. In particular, the *recto* contains the donation inscription: “Gift of Theophilos”. The inscription contains, possibly, a magic circle and a magic triangle. The *verso* bears the name of a person, who is probably cursed: “Eumenes, son of Eukrates, Eumenes, son of Eukrates”. Repetitions are a feature of magical epigraphy and of use in the games of the symposium. Accordingly, the interpretation of the graffito as related to the games at the symposium cannot be ruled out. The author of the graffito, Theophilos, is from an unknown family; Eumenes, son of Eukrates has a characteristic name of the Heuresibiadai-Leokratidai-Leoprepidai family and a characteristic patronymic of the Poseidonios family. The presence of a full name, according to the modern interpretation, probably indicates the presence of a widely known homonymous person in the community and, accordingly, the need to distinguish homonymous persons. According to our hypothesis, Eumenes, son of Eukrates, belongs to the family of Poseidonios and could be the brother of a member of the collegium of Seven named Poseidonios, son of Eukrates (about 227—197 BC) from the decree of IOSPE I² 76. The homonymous person is contemporary and known in society as eponym of Olbia in 201 BC, agoranom and dedicant of the dedication of Demeter in Neapolis of Scythia: Eumenes, son of Syriskos (about 216—186 BC), from the Heuresibiadai-Leokratidai-Leoprepidai family. Accordingly, the prosopographic dating of the graffito: about 225—195 BC. The seemingly flawless prosopographic coincidences, however, do not relieve us of the need to remain cautious about their unquestioning application, since the prosopography of Olbia is at the very initial stage of its development.

Key words: Olbia, graffiti, gift inscription, magical inscription, symposium, prosopography, chronology.